

D. NĪTIŅA

LATVIEŠU VALODAS VIETNIEKVĀRDI VĀRDŠĶIRU  
TEORIJAS ASPEKTĀ

Skaita ziņā neliela bieži lietotu universālu vārdu grupa<sup>1</sup> pēc tradīcijas tiek saukta par vietniekvārdiem. Tā kā klasiskie vietniekvārdi gan pēc vispārinātās leksiskās, proti, kategoriālās, nozīmes, gan vārddarināšanas, formu veidošanas sistēmas un sintaktiskā izmantojuma ir visai savdabīgi un savā starpā atšķirīgi vārdi, kas turklāt atbilstoši savām leksiski gramatiskajām pazīmēm līdzinās vai nu lietvārdiem, adjektīviem un skaitļa vārdiem, vai saikļiem un partikulām, valodniecībā vairākkārt risināts jautājums par to vārdšķiras piederību<sup>2</sup>. Ir izvirzīti vairāki, dažkārt pilnīgi pretēji viedokļi atkarā no tā, tieši kurš pronomenu izpausmes aspekts ir katrreiz pētnieku uzmanības centrā.

Viens no mēģinājumiem atkāpties no tradicionālā dalījuma pamatojas atsevišķo pronomenu gramatiskajā atšķirībā, kas vedina tos neatzīt par vienotu vārdu grupu, bet skatīt citu vārdšķiru sakarā: pronomiņālie lietvārdi jeb substantīvīskie pronomeni, pronomiņālie adjektīvi jeb adjektīvīskie pronomeni u. tml.<sup>3</sup> Būtībā šī pieeja nav nemaz tik atšķirīga no tradicionālās, jo aplūko vietniekvārdus patstāvīgās nozīmes vārdu ietvaros, turklāt jau klasiskā gramatika atzīst vietniekvārdu līdzību ar dažādu citu vārdšķiru vārdiem.

Tāpat kā tradicionālā, arī mūsdienu jaunākā teorētiskā valodniecība uzskata vietniekvārdus par atsevišķu kategoriju jeb īpašu vārdisko zīmju tipu, taču to statusu skaidro visai atšķirīgi<sup>4</sup>. Teorētiskajā valodniecībā, pirmkārt, vietniekvārdus pret-

<sup>1</sup> Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969. С. 61; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972. С. 449; Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков). М., 1974. С. 3; Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 33.

<sup>2</sup> Par to, piem.: Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. М., 1957. С. 63—84; Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972. 2-е изд. С. 40, 167—169.

<sup>3</sup> Русская грамматика. М., 1982. Т. 1. С. 531—545; Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. Т. 1—2.

<sup>4</sup> Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., 1974. С. 83, 113, 164; Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958. С. 93; Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. V., 1984.

stata leksiski pilnnozīmīgiem vārdiem jeb nominatīvām vienībām un uzskata tos par deiktisku zīmju klasi. Otrkārt, tiek paplašināts pronomiņālo vārdu kategorijas apjoms, tiem pievienojot, piem., laika un telpas deiksisas zīmes: pronomiņālos adverbos, norādītājas partikulas u. c. perifēriskās vārdu grupas. Šādā skatījumā problemātisks ir pronomiņālo vārdu un deiktisko kategoriju statuss vārdšķiru teorijas aspektā, jo tam grūti rast viennozīmīgu risinājumu.

Lai gan, piem., J. Endzelīns atzīst, ka „Formas ziņā pronomeni īsteni ir vai nu substantīvi (piem., *kas*), vai adjektīvi (piem., *kurš*)“, un tālāk, runājot par vārdiem *katrs*, *viss*, *dažs*, *cits*, norāda, ka „tie lokāmi kā adjektīvi un uzskatāmi it kā pārejas formas starp pronomeniem un adjektīviem“<sup>5</sup>, tomēr visumā latviešu valodniecība (tāpat kā lietuviešu akadēmiskā gramatika) turas pie tradicionālā uzskata, uzlūkojot vietniekvārdus par atsevišķu patstāvīgu vārdšķiru<sup>6</sup>. Patiešām – latviešu klasisko vietniekvārdu sadalīšana atbilstoši to atsevišķajam pazīmēm citās vārdšķirās neliekas mērķtiecīga. Vietniekvārdiem var piemist lietvārdu vai adjektīvu funkcijas, taču no minētajām vārdšķirām tie atšķiras ne vien pēc nominācijas rakstura, bet arī morfoloģiskās struktūras, vārddarināšanas, formu veidošanas un sintaktiskā izmantojuma ziņā.

Kā lietvārdi, tā adjektīvi var izteikt konkrētus un abstraktus nojēgamus – pazīmes un domu priekšmetus. Vietniekvārdi apzīmē tikai vispārinātus nojēgumus, turklāt citā abstrahēšanās pakāpē, jo tie ir vārdi, kam nav noteiktu priekšmetisku korelātu objektīvajā īstenībā. Substantīviskie pronomeni ir attieksmju zīmes, sevis, citu cilvēku un lietu savstarpējo sakarību izzināšanas un izteikšanas zīmes: *es*, *tu*, *viņš*, *mēs*, *jūs*, *tas* utt. Konkrētās parādības, pazīmes un priekšmeti, resp., to nosaukumi, tiek it kā paturēti prātā, vispārināti jau pieminētu, zināmu objektu jēdzienā un izteikti ar citām zīmēm: *Pie zilajām debesīm saradās aizvien vairāk mākoņu. Tie ātri vien apmāca sauli.*

Valodā ar vietniekvārdu palīdzību tiek dots vispārināts nosaukums jebkuram nedalāmam veselumam (*viss apnicis*) vai arī vispārinātam atsevišķajam noteiktā kopumā (*katram ir savs pienākums*). Savukārt adjektīviskie vietniekvārdi izsaka tādas abstrahētas pazīmes kā piederība noteiktai personai vai subjektam vispār, saistība ar subjektu, norāda, ka pazīme ir tāda pati kā jau zināmiem objektiem, ka tā ir atšķirīga salīdzinājumā ar ko citu vai vispār nenoteikta, nezināma: *tādi cilvēki mums ir vajadzīgi, kāds cilvēks gāja pa ceļu, citi cilvēki to nedarīs.*

Pētāmais vai šobrīd aktuālais īstenības fragments, kam pievērsta uzmanība (personas, priekšmeti, pazīmes, darbības), domās – izzināšanas un vispārināšanas pro-

<sup>5</sup> Endzelīns J., Mīlenbahs K. Latviešu valodas mācība. 11. izd. R., 1937. 48. – 50. lpp.

<sup>6</sup> Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951. 504. – 550. lpp. (trump.: Lgr); Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. R., 1959. 1. sēj. 500. – 542. lpp. (trump.: Mlgr); Lietuvių kalbos gramatika. V., 1965. T. 1. P. 637 – 721 (trump.: Lkg).

cesā — tiek uztverts un vērtēts laikā un telpā attiecībā pret izziņas vai komunikācijas aktu kā jaunais, nezināmais — jau zināmais, visi esošie — esošo vai pieminēto, zināmo objektu daļa utt., un apzīmēts ar vispārinātu pazīmju un jēdzienu nosaukumiem, kā *tas, šis, cits, kāds, minētais, iepriekšējais* u. tml. Īstenība, t. i., mūsu uzmanības centrā nokļuvušie priekšmeti, pazīmes un norises, tiek atklāta un aplūkota pēc to attieksmēm pret izzinātāju jeb informācijas sniedzēju personu un pašu informāciju, tās sakarā aktualizētajiem priekšmetiem, parādībām, doto laiku un vietu. Tādējādi tiek realizēta īstenības koordinācija attiecībā pret noteiktu atskaites punktu, un citu valodas līdzekļu starpā vietniekvārdiem šajā procesā ir nozīmīga loma.

Salīdzinājumā ar tādiem vārdiem kā substantīvi un adjektīvi pronomeni satur īpašu vispārinājumu citā augstākā abstrahēšanās pakāpē un reizē izteic papildinformāciju par lokālām, posesīvām u. c. attieksmēm. Konkrētās parādības un priekšmeti tiek it kā kodēti, pamatojoties uz to attieksmēm pret izvēlēto atskaites punktu un vietu izziņas un sazināšanās sistēmā, un izteikti ar vispārinātajiem vārdiem, kuru signifikācija ir atbilstošie jēdzieni. Tātad valodas līmenī vietniekvārdu uzdevums ir domu priekšmetu nosaukšana, vietniekvārdi apzīmē vispārīgus jēdzienus, un tos var uzskatīt par augstākā mērā abstraktiem vārdiem<sup>7</sup>. Valodniecībā ir izvirzīts uzskats, saskaņā ar kuru pronomenus pieskaita pie deiktiskiem vārdiem, taču šai atziņai grūti pievienoties, ja ar deiksisiem saprot vārdiskas zīmes, kurām nav sava priekšmetiski loģiska satura. Vietniekvārdiem raksturīgs nozīmes signifikatīvais tips, jo tie apzīmē noteiktu jēdzienu un līdz ar to parasti satur sevī kādu jaunu papildu informāciju.

Runā vietniekvārdi tiek attiecināti uz noteiktiem konkrētās situācijas priekšmetiem vai personām, un reizē realizējas to semantikas konkretizēšanās jeb dešifrēšana. Kontekstam un situācijai nepārprotami ir svarīga loma funkcionālo nosaukumu un abstrahēta satura vārdu nozīmes atklāsmē un aktualizācijā. Tāpēc var piekrist E. Kurilovičam u. c. valodniekiem, kuri atzīst, ka tādi vārdi kā *es, tu* u. tml. gūst īstu saturu tikai kontekstā attiecībā pret ārējo situāciju<sup>8</sup>. Taču, domājams, šo atziņu derētu precizēt — iegūst nevis īstu jeb pilnu, bet gan individuālu (aktuālu) saturu, turklāt tā ir ne vien vietniekvārdu, bet arī funkcionālo apzīmējumu un daudzu citu vārdu raksturīga pazīme, sal.: *es — tas, kurš runā, raksta; draugs, skatītājs, vadītājs* u. tml.

Ar vietniekvārdu palīdzību to vispārinātās nozīmes ietvaros var ne tikai norādīt uz priekšmetu un pievērst tam uzmanību, bet arī papildus raksturot kādu noteiktu

<sup>7</sup> Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970. С. 132; Уфимцева А. А. Указ. соч. С. 84; Новое в лингвистике. М., 1970. Вып. 5. С. 166, 177.

<sup>8</sup> Уфимцева А. А. Указ. соч. С. 88, 166; Аспекты семантических исследований. С. 49.



referenta aspektu. Būdami vārdi jēdzieni, pronomeni kalpo par domu formēšanas un runas akta organizēšanas līdzekli. Noteiktos kontekstos, kad pārsvarā ir vietniekvārdu deiktiskās pazīmes, tie funkcionē kā teksta saistīšanas elementi un veic strukturālā vai anaforiskā deiksisis uzdevumu<sup>9</sup>: *Zēns gāja pa ceļu. Viņš (→ zēns) kliboja*. Vietniekvārdi dod iespēju izteikt domas racionāli, izvairīties no atkārtotības, turklāt, būdami it kā semantiski lieki, tie var funkcionēt par runas plūduma organizēšanas, ritma veidošanas līdzekli: *uzvilkt (savu) mēteli, runāt ar (savu) dēlu*.

No lietvārdiem latviešu vietniekvārdi atšķiras ne vien pēc savas nominācijas specifikas, bet arī morfoloģiskās struktūras, formu veidošanas, locīšanas un sintaktiskā izmantojuma īpatnībām, jo tiem raksturīgas funkcionālas un formālas anomālijas. Pronomeni ir saknes vārdi, un tikai to sakne var beigties ar īsu patskani, kas vēsturiskās attīstības gaitā var saplūst kopā ar galotni, tāpēc vietniekvārdu morfoloģiskā struktūra mūsdienās dažkārt nav viennozīmīgi nosakāma: *tas, tā, tam, to, tajā, tie, tiem, tos* utt. Starp vietniekvārdiem ir tādi, kuriem nav dzimtes un skaitļa kategorijas, raksturīga īpata pronomiņālā locīšana, tai skaitā formu supletīvisms, kad vienā paradigmā tiek apvienotas dažādas saknes.

Atšķirībā no lietvārdiem un adjektīviem vietniekvārdi ir neproduktīvi vārddarināšanas aspektā, tiem nav raksturīga atvasināšana un salikteņu veidošana, arī paši vietniekvārdi samērā reti tiek izmantoti citu vārdšķiru vārdu motivācijā: *pats — patība, savs — savāds — savādība, savtīgs, savtība; mūsmājas, viņsaule*<sup>10</sup>. Kā abstrahētu attieksmju rādītāji vietniekvārdi vēsturiski izmantoti formu veidošanā: verba personu formas, refleksīvo verbu, noteikto adjektīvu formas<sup>11</sup>.

Atšķirībā no lietvārdiem substantīviskos vietniekvārdus parasti nevar tuvāk raksturot tiem priekšā novietots adjektīvs. Vietniekvārdu nozīmi var pastiprināt vai precizēt tikai citi tiem sekojoši vietniekvārdi, skaitļa vārdi un adjektīvi (pēdējie īpaši aiz vārdiem *kas, kaut kas*): *es pats, mēs abi, viņi visi, mēs divi ejam pa ceļu, pazibēja kas pelēks*. Šādos gadījumos postpozitīvais komponents iegūst apzīmētāja iezīmes, kaut gan veido ar iepriekšējo vietniekvārdu vienu saliktu teikuma locekli. Līdz ar to vietniekvārds zināmā mērā var būt apzīmējamā vārda lomā, ja to tuvāk raksturo postpozitīvi modificētāji. Dažkārt, izsakot kādu īpašu stilistisku nokrāsu vai valodas plūduma un ritma labad skaitļa vārds vai vietniekvārds var nostāties arī cita vietniekvārda priekšā kā tā raksturotājs: *viens es klīstu pa pasauli, divi mēs ejam pa ceļu, pats es laikam tik gudrs neizskatos*. Savukārt vietniekvārdiem, kurus lieto un loka pēc adjektīvu parauga (*mans, tavš, savš, šāds, tāds* u. c.), atšķirībā no lietuviešu *manāsis, tavāsis* u. tml. nepiemīt tādas latviešu īpašības vārdiem

<sup>9</sup> Вольф Е. М. Указ. соч. С. 120, 195; Новое в лингвистике. М., 1970. Вып. 5. С. 182; Rosinas A. Op. cit. P. 6–12.

<sup>10</sup> Par to: Mlgr, lpp. 130, 205, 218.

<sup>11</sup> Endzelīns Lgr, lpp. 703–715, 903–916, 466–477.



raksturīgas pazīmes kā noteiktās galotnes, t. i., pazīmes noteiktības un nenoteiktības pretstatījums, kā arī salīdzināmās pakāpes.

Tāpat kā saikļi, arī vietniekvārdi var ievadīt palīgteikumu, taču, būdami pakārtojuma vārdi, tie joprojām paliek lokāmi vārdi, kas turklāt funkcionē par teikuma locekļiem. Līdzīgi partikulām latviešu vietniekvārdi var pastiprināt un niansēt patstāvīgo vārdu nozīmi, nereti kopā ar tiem veidojot vienu teikuma locekli. Taču arī no partikulām tie atšķiras ar formas mainīgumu un lokāmajām galotnēm: *ierasties pašā laikā, pats labākais, tur būt savi pieci kilogrami*.

Pēc leksiski gramatiskajām pazīmēm latviešu vietniekvārdi līdzinās vai nu lietvārdiem, adjektīviem un skaitļa vārdiem, vai saikļiem un partikulām, taču tiem ir arī atšķirīgas pazīmes un minētajās vārdšķirās tie pilnībā neiekļaujas, tadējādi iegūstot patstāvīga vārdu kopojuma statusu. Vietniekvārdi ir savdabīgu, lai arī savstarpēji atšķirīgu vārdu grupa, kas atzīstama par atsevišķu patstāvīgu vārdšķiru. Joprojām gan skolas gramatikā, gan teorētiskos pētījumos vietniekvārdus mēdz uzskatīt par vārdiem, kuri aizstāj, aizvieto nomenus<sup>12</sup>. Šis viedoklis, kas ietverts tradicionālajā apzīmējumā *vietniekvārds* (latīņu *prōnōmina*), kā arī tādos terminos kā *substitūti, aizvietotājas zīmes ar personas, priekšmeta, vietas, laika implikāciju* u. c.<sup>13</sup>, krievu valodniecībā pamatoti kritizēts jau 19. gs. sākumā<sup>14</sup>. Patiešām, tīri formālu aizstājējvārdu un teksta saistītājvienību funkciju noteiktos kontekstos pilda vienīgi daži vietniekvārdi, sal.: *Zēns iet uz skolu. Viņš nav sagatavojis mājas uzdevumus*. Grūti iedomāties un nosaukt nomenus, tieši kuru vietā lieto, piem., vietniekvārdus: *es, tu, mans, tavs, savs, viss, cits, dažs* u. c.

Pirmkārt, vietniekvārdi nevis stājas nomenu vietā, bet gan izteic abstraktus nojēgumus (pazīmes un domu priekšmetus), kas izriet no personu, priekšmetu, darbību savstarpējām attiecībām, to pazīmēm, izpausmes veida un pakāpes, novietojuma telpā un laikā; un vienlaicīgi vietniekvārdi funkcionē kā atpazīšanas zīmes jau dotās informācijas vai noteikta konteksta ietvaros. Mūsu apziņā esošās informācijas apstrādes un valodiskās izteikšanas procesā tiek izmantoti noteiktām attiecībām un pazīmēm kā abstrahētiem domu priekšmetiem atbilstoši apzīmējumi, kas reizē dod arī iespēju dažādot izteiksmi, sasaistot komunikātus vienotā teksta veselumā. Otrkārt, zīmju būtība vispār, kā zināms, izpaužas lietu aizstāšanā un vispārināšanā, jo galvenā jebkuras zīmes pazīme ir kāda cita priekšmeta pieteikšana, t. i.,

<sup>12</sup> Piem.: Категория определенности—неопределенности в славянских и балканских языках. М., 1979. С. 82, 88; Вольф Е. М. Указ. соч. С. 5; Уфимцева А. А. Указ. соч. С. 74; Есперсен О. Указ. соч. С. 90.

<sup>13</sup> Блумфилд Л. Язык. М., 1968. С. 150; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. С. 435, 446.

<sup>14</sup> Par to: Виноградов В. В. Указ. соч. С. 256—257.

aizstāšana<sup>15</sup>. Tāpēc tādi termini kā *vietniekvārds*, *pronomināli vārdi*, *aizstājējzīmes* u. tml. atbilstošo vārdisko zīmju raksturu atklāj vienpusīgi un tos līdz ar to, liekas, nevar atzīt par precīziem un veiksmīgiem.

Tradicionālo vietniekvārdu u. c. pronominālo vārdu sakarā valodnieki ir ieteikuši, piem., apzīmējumus: *norādītājevārdi*, *vārdi norādītāji*, *demonstratīvi*, *deiksisī*, *deiktiskie vārdi* utt.<sup>16</sup> Šajā rakstā turpmāk tiks lietots termins *vispārinātāji* jeb *vispārinātājevārdi*, jo ar apzīmējumiem *vārdi norādītāji*, *deiktiskie vārdi* parasti saprot savdabīgas tukšas zīmes, kas neietver sevī īstenības izzināšanas, atainošanas un izteikšanas saturu un atklāj tikai dažas raksturīgas pronominālo vārdu pazīmes. Daļa no vispārinātājiem ir polifunkcionāli vārdi, kam sakarā ar polisēmijas pārdalīšanos raksturīga homonīmija. Piem., vārds *savs* var funkcionēt gan kā personu, gan nenoteiktais vispārinātājs, gan var būt par pastiprinātāju vai arī tikai valodas rituma (saistījuma) elementu bez kāda īpaša nozīmīguma, sal.: *es, paņēmu savu grāmatu, līdz ciemam savi pieci kilometri, tēvs uzvilka savu mēteli un runāja ar savu dēlu*.

Pēc tradīcijas latviešu valodniecībā vietniekvārdus iedalā 6—9 (akadēmiskajā gramatikā pat 10) semantiskās apakšgrupās: personu, atgriezeniskais, piederības, norādāmie, nenoteiktie, attieksmes, jautājamie, noteiktie (akadēmiskajā gramatikā tiem attiecīgi atbilst 2 grupas — vispārināmie un noteicošais) un noliedzamie vietniekvārdi. Šī klasifikācija tomēr sevi īsti neattaisno, jo tās pamatā nav ne vispārināuma, ne arī visu atsevišķo lietošanas variantu un nozīmju paveidu atspoguļojuma. Lai gan minētais dalījums ir visai detalizēts, visus variantus tas tomēr neatklāj un līdz ar to ietver sevī pretrunas un nekonekvences, piem., noteikto un nenoteikto, jautājamo un attieksmes u. c. vietniekvārdu traktējumā.

Vispārinātāju klasifikācijā lietderīgi un mērķtiecīgi, šķiet, ir pamatoties nevis uz atšķirīgo, bet gan kopīgo pazīmju meklējumiem, tādējādi rodot iespēju apvienot atsevišķās apakšgrupas un vienkāršot dalījuma shēmu. Par noteiktām robežlīnijām vispārinātāju nominatīvajā sistēmā uzskatāms norādījums uz personu, noteiktības un nenoteiktības apzināšanos. Ap šiem abstrahētiem nojēgumiem tad nu centrējas visi klasiskie pronomeni jeb vispārinātāji, un veidojas to leksiski semantiskā istēma. Turklāt katrā no grupējumiem atkarā no sintaktiskā izmantojuma vērojami substantīviski un adjektīviski lietoti vispārinātāji.

Vispārinātāji ir viens no personas, noteiktības un nenoteiktības kategorijas izteikšanas līdzekļiem, kas realizējas atsevišķu vārdu semantikā. Vispārinātāji kā noteikta vārdu grupa jeb vārdšķira līdz ar to ir leksisks minēto kategoriju izteikšanas

<sup>15</sup> Par to: Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. Ереван, 1968. С. 53; Общее языкознание. Формы существования, функции, история языкознания. С. 107.

<sup>16</sup> Вольф Е. М. Указ. соч. С. 115, 195; Общее языкознание. Внутренняя структура языка. С. 449; Rosinas A. Op. cit.

paņēmiens atšķirībā no gramatiskajiem līdzekļiem, kā verba personu formas, adjektīva noteikto un nenoteikto galotņu pretstatījums.

Substantīviskie personu vispārinātāji norāda uz sevis apzināšanos un izteikšanu, saistījumu ar citām personām (*es* – *mēs*), apzīmē atsevišķu cilvēku sadalījumu atbilstoši „es“ (*ego*) un „ne-es“ attieksmēm (*es* – *tu*, *jūs*, *viņš*, *viņa*, sarunvalodā arī *šis*, *šī*, *šie*: *šis gan nenākšot, ko šī teica? kur tad šie tā kavējas?*). Norādījums uz personu ietverts ne vien personu vispārinātājos, bet arī verbu personu formās, resp., to galotnēs, un šīs etimoloģiski saistītās parādības funkcionē noteiktā sakarībā līdz mūsu dienām. Gadījumos, kad verbu personu galotņu atšķirība zudusi, personu vispārinātājiem ir īpaša nozīme verba formu gramatisko nozīmju izteikšanā: *es* (*tu*, *viņš*, *viņa*, *mēs*, *jūs*, *viņi*, *viņas*) *brauktu* utt. Ja verba personu formas ir atšķirīgas, personu vispārinātājus var nelietot, piem., īstenības izteiksmē (*Es dodos mājup. Eju pa Rīgu un priecājos*), vai arī tos parasti nelieto, piem., pavēles izteiksmē: *lasi ātrāk!*

Substantīviskais personas vispārinātājs *pats* izteic personas nojēgumu vai indivīdu vispār, norāda uz galveno personu, piem.: *pats tiec galā ar visu, Kas otram bedri rok, pats iekrīt*. Sākotnējā konkrētā vārda *pats* nozīme ‘saimnieks, vīrs’ (*pati* ‘saimniece, sieva’) sastopama galvenokārt sarunvalodā: *vai pats mājās?* Tālākas abstrahēšanās gaitā vārds *pats* kļuvis par patstāvīguma rādītāju, personas u. c. vispārinātāju pastiprinātāju: *es pats, mēs paši, tas pats cilvēks*.

Vispārinātājs *sevis* izteic subjekta un objekta identitāti vai uz subjektu vērstu norisi, piem., *priecāties par sevi, neaizmirst sevi, mums visiem verīgāk jāieskatās sevī*. Vispārinātāju spēja norādīt uz subjekta un objekta identitāti vai subjekta sfērā koncentrētu darbību vēsturiski izmantota refleksīvo verbu darināšanā, kuri latviešu un lietuviešu valodā veidoti, pievienojot tiešajiem verbiem pronomiņālo vārdformu *si* < \**sie* < \**sei* vai prūšu *si* < \**sē*<sup>17</sup>.

Vārdi, kuri ietver sevī norādījumu uz piederības vai saistības pazīmi attieksmē pret noteiktu personu, uzskatāmi par adjektīviskajiem personu vispārinātājiem: *mans, tavs*. Šie vārdi, kam atšķirībā no lietuviešu *mano, tavo* ir pilna lokāmo formu paradigma, norāda uz piederību I un II personai vienskaitlī. Piederību III personai un visām personām daudzskaitlī izsaka substantīvisko personu vispārinātāju ģenitīvi, kas līdzinās lietvārdu piederības ģenitīvu izmantojumam: *tēva grāmata – es paņēmu viņa grāmatu, cilvēku (mūsu, jūsu, viņu) pienākumi*.

Pie adjektīviskajiem personu vispārinātājiem pieskaitāms arī pronomens *savs*, kas norāda uz piederību darītājam vai loģiskajam subjektam (retāk kādam citam

<sup>17</sup> Endzelīns Lgr., lpp. 903 – 916; Endzelīns J. Darbu izlase R., 1982. IV sēj. 2. daļa, lpp. 585 – 586 (trump.: Endzelīns DI); Mlgr, lpp. 554; Виноградов В. В. Указ. соч. С. 494 – 501.



objektam), kā arī apzīmē saistību ar to vispār, piem.: *paņemt savu grāmatu, viņa apprecēja brašu sava vecuma jaunekli.*

Atbilstoši latviešu valodas gramatiku tradīcijai pie piederības vietniekvārdiem tiek pieskaitīti atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-*: *manējs, tavējs, savējs, mūsējs, jūsējs, viņējs (viņējais krasts)*. Šos vārdus, kuri noteiktā izmantojumā, parasti ar noteikto galotni, var arī substantivēties, piem., *manējie nav vēl atgriezušies* utt., tomēr ir pamatotāk uzskatīt par adjektīviem, jo to nozīme, zaudējot vispārināto raksturu, vairāk konkretizējusies, tiem piemīt nenoteikto un noteikto galotņu pretstatījums, turklāt citi sufiksālie darinājumi, piem., *citāds, visāds, dažāds*, latviešu valodniecībā tiek atzīti par īpašības vārdiem<sup>18</sup>.

Substantīvisko **noteikto** vispārinātāju grupā vispirms minams *tas*, ar kuru jebkurā situācijā var norādīt, ka joprojām tiek runāts par jau pieminēto parādību, par objektiem, kas zināmi pēc konteksta vai situācijas. Piem.: *Zēns lasa grāmatu. Tā ir ļoti interesanta, un to viņš neatdos, kamēr neizlasīs.* Postpozitīvs vispārinātājs *\*-jo-* baltu, slāvu u. c. indoeiropiešu valodās vēsturiski izmantots, lai raksturotu pazīmi resp. priekšmetu kā noteiktu, zināmu pretstatā svešiem, pirmoreiz minētiem objektiem un veidotu noteikto adjektīvu formu sistēmu<sup>19</sup>.

Pie substantīviskiem noteiktajiem vispārinātājiem pieskaitāmi apzīmējumi, kas izteic nojēgumu par nedalāmu veselumu (*viss, nekas, neviens*) vai vispārinātu atsevišķo noteiktu parādību, personu, priekšmetu, pazīmju kopumā: *ikviens, (ik)katrs, jebkas, jebkurš*. Piem., *viss ir labi, nekas nav par grūtu, (ik)katram tā var gadīties, neviens to neņēma ļaunā.* Adjektīviskie noteiktie vispārinātāji raksturo zināmu personu un objektu novietojumu telpā un laikā, norādot uz to tuvāka vai tālāka novietojuma pazīmi (*šis koks ir bērzs, bet tas – egle*), izsaka noteiktu pazīmju piemītību vai to noliegumu, neesamību: *šādās tveicīgās dienās 'nav viegli atrasties pilsētā.*

Vispārinātājs *viņš*, kas sākotnēji ir funkcionējis kā noteiktības rādītājs, t. i., pēc tradīcijas – norādāmais vietniekvārds, mūsdienās galvenokārt tiek lietots substantīvisko personu vispārinātāju nozīmē, tāpēc literārās valodas normu sakarā izvirzīta prasība, ka šo vārdu var attiecināt tikai uz dzīvām būtnēm, resp., personām<sup>20</sup>. Atšķirībā no *viņš* vispārinātājs *tas*, būdams noteiktības rādītājs, var apzīmēt jebkuru zināmu objektu – gan personu, gan priekšmetu. Tomēr, izsakot atālāku novietojumu telpā un laikā, arī mūsdienās noteiktos kontekstos vispārinātājs

<sup>18</sup> Endzelīns Lgr, lpp. 391; Mlgr, lpp. 236, 500–542. Citāda pieeja sufiksālo darinājumu vārdšķiras vērtējumā vērojama lietuviešu valodas akadēmiskajā gramatikā: Lkg. T. 1, lpp. 637–721.

<sup>19</sup> Endzelīns Lgr, lpp. 466–477; Endzelīns DI III 2, lpp. 437; Endzelīns DI IV 2, lpp. 533–535; Mlgr, lpp. 429; Категория определенности в славянских и балканских языках. С. 59–62.

<sup>20</sup> Endzelīns Lgr, lpp. 517; Mlgr, lpp. 508.

*viņš* tiek izmantots adjektīvisku noteikto vispārinātāju funkcijā: *viņā krastā, viņos laikos, viņās dienās, pie viņas sienas*.

Adjektīviskie vispārinātāji var izteikt intensitātes, atkārtotības, regularitātes, pilnīgas vai daļējas izpausmes resp. neizpausmes pazīmi: *viss, (ik)katrs, ikviens, neviens, dažs*. Tā kā kvantitatīvie vispārinātāji apzīmē gan noteiktas, gan tikai aptuvenas kvantitatīvās izpausmes (*viss — neviens — dažs*), tie, pēc savas būtības būdami tuvāki noteiktajiem, asociējas arī ar nenoteiktajiem vispārinātājiem, t. i., stāv it kā vidū starp šīm divām grupām.

Lai gan latviešu valodniecībā vārdformas *abi, abas*, parasti uzskata par skaitļa vārdiem, jautājums par to vārdšķiras piederību ir problemātisks<sup>21</sup>. Tā kā *abi, abas* lieto gadījumos, kad ir runa par jau zināmiem, kontekstā noteiktiem objektiem un to kvantitatīvo izpausmi, šīs vārdformas, domājams, pieskaitāmas pie noteiktajiem resp. kvantitatīvajiem vispārinātājiem, kas var tikt lietoti kā adjektīviski, tā substantīviski, sal.: *pa ceļu gāja divi zēni — abi soļoja dziedādami*. Vārds *abi*, būdams vispārināta nojēguma izteicējs, ir otrreizējas atpazīšanas zīme, jo, iekams nav pēc situācijas vai konteksta zināms, ka darbojas tieši divas personas, nevar teikt: *pa ceļu gāja abi zēni*.

Plašu grupu latviešu valodā veido **nenoteiktie** vispārinātāji. Būdami substantīviski, tie ietver sevī norādījumu uz tādiem abstrahētiem jēdzieniem kā „nezināms“ vai „daļēji zināms objekts“ (*kas, kaut kas, kurš, kāds, viens*), izteic nepiederību pie jau minētā (*cits*) vai apzīmē vairāku nenoteiktu objektu kopu (*dažs (labs), viens otrs*). Nenoteikto vispārinātāju *kas, kaut kas* nozīmi dažkārt precizē postpozitīvi, ar adjektīvu vai divdabi izteikti apzīmētāji, kas vispārīgajā nenoteiktībā iezīmē kādu virzienu vai noteiktu izpausmes sfēru: *viņam kas labs (ļauts) padomā*. Adjektīviskie nenoteiktie vispārinātāji norāda, ka objekta pazīme ir nezināma, nenoteikta vai atšķirīga salīdzinājumā ar ko citu, piem., *vienu (kādu) dienu viņš saņēma citu uzdevumu*.

Nenoteiktie vispārinātāji, ja tiem pievieno negāciju *ne-*, zaudē nenoteiktības raksturu, kļūstot gluži pretēji pat par zināmas noteiktības rādītājiem, sal.: *tev kas (nekas) nepatīk, tur būs kāds labums, nebūs nekāda labuma, viens gāja pa ceļu, neviens negāja pa ceļu*. Savdabīgs nenoteiktības un noteiktības pretstatījums, kas izteic it kā pāreju no viena stāvokļa otrā, ietverts salikta teikuma sastatījumā *kas — tas*, piem., *Kas tas bija, kas atjāja Ar dūkanu kumeliņu? Tas atnesa kokiem lapas, Zemei zaļu villainīti* (latviešu tautasdziesma).

Vārdi *kas, kurš, kāds*, apzīmēdami vispārinātus objekta vai pazīmes nojēgumus palīgteikumā to attieksmē ar virsteikumu, iegūst saikļa vispārinātājevārdu statusu,

<sup>21</sup> Endzelīns Lgr, lpp. 486; Mlgr, lpp. 498, sal.: Lkg. T. J. P. 613; Rosinas A. Op. cit. P. 101.

turklāt virsteikuma sakarā tie zaudē savu nenoteiktības izteicēju raksturu. Šādā izmantojumā vārdiem *kas*, *kurš*, *kāds* piemīt it kā divu vārdšķiru pazīmes. Būdami saikļa funkcijā, tie tomēr vēl nav zaudējuši vispārinātāju morfoloģiski sintaktisko raksturu – formas mainīgumu un funkcionēšanu par teikuma locekļiem. Minētā vispārinātāju lietojuma iespēja acīmredzot ir noteikusi to, ka vairāki saikļi vēsturiski ir cēlušies no tradicionālajiem vietniekvārdiem, tiem pakāpeniski zaudējot leksisko nozīmi, formas mainīgumu un spēju būt par teikuma locekļiem, piem., *kas* – *ka*, *kā*, *jis* – *ja*, *jo* u. c.<sup>22</sup>

Tāpat kā vispārīgās nozīmes adverbji *kur*, *kad*, *kāpēc*, partikula *vai* u. c. vārdi, arī vispārinātāji *kas*, *kurš*, *kāds* var ievadīt jautājuma teikumu. Šajā funkcijā tie pilnībā saglabā savu nenoteikto vispārinātāju raksturu, jo ar to palīdzību tieši ievada jautājumu par kaut ko nezināmu – par nezināmiem objektiem, nenoteiktām pazīmēm, piem., *Kas tad vakar notika? Kurā stāvā tu dzīvo? Kāds rīt būs laiks?* Tāpēc nav īpašas vajadzības izdalīt atsevišķu jautājamo vietniekvārdu, t. i., vispārinātāju apakšgrupu, sal.: *Kas tur noticis? Tur būs kas noticis.* Jautājuma teikumu izveides sakarā gan var runāt par to ievadītājevārdiem kā jautājamo vārdu kategoriju vispār<sup>23</sup>.

Vispārinātāju nominatīvā funkcija, t. i., parastā leksiskā nozīme, var pakāpeniski izbālēt, un līdz ar to tie, nonākot šās vārdšķiras perifērijā, lielākā vai mazākā mērā funkcionē par formāliem pastiprinātājevārdiem. Šādā izmantojumā vispārinātāji pastiprina gan lietvārdu, adjektīvu, gan citu vispārinātāju nozīmi, veidojot ar tiem parasti vienu saliktu teikuma locekli: *bija pats ziemas vidus*. Tieši no pastiprinātājfunkcijas laikam gan ir izaudzis vispārinātāju lietojums adjektīvu vispārākās pakāpes formu veidošanā: *visu labākais* – *vislabākais*, *pats labākais*, *tas labākais*. Par pilnīgu vispārinātāju desamentizēšanos liecina to pāreja partikulās: *pats* – *pat*, *viens* – *vien* u. c.<sup>24</sup>

Šaurākā nozīmē par vispārinātājiem uzskatāmi klasiskie pronomeni jeb vietniekvārdi, to skaitam pievienojot dažus skaitļa vārdu un adjektīvu homonīmus: *viens*, *viens otrs*, *dažs labs*, kā arī *abi*. Tādējādi vispārinātāji latviešu valodā parasti ir saknes vārdi, kas izsaka abstrahētus personas, noteiktības un nenoteiktības nojēgumus un ir neproduktīvi vārddarināšanas sakarā.

Plašākā nozīmē pie vispārinātājiem pieskaitāmi arī citi vispārīgas nozīmes vārdi, kas izteic ietilpīgus abstrahētus nojēgumus un funkcionē par īpašām atpazīšanas zīmēm jeb domāšanas kodiem. Tie vai nu signalizē par to, ka runa ir par zināmu vietu, virzienu, noteiktiem priekšmetiem vai pazīmēm, vai arī norāda, ka runas (informācijas) momentā persona, priekšmets, vieta, laiks, pazīme nav zināma: *še*, *šeit*,

<sup>22</sup> Endzelīns DI IV 2, lpp. 616; Mlgr, lpp. 749.

<sup>23</sup> Par to: Щерб а Л. В. Указ. соч. С. 79; Виноградов В. В. Указ. соч. С. 38–43; Русская грамматика. М., 1982. Т. 1. С. 726; Т. 2. С. 397.

<sup>24</sup> Mlgr, lpp. 779.



*šurp, tur, turp, kur, cik, tik; attiecīgs, noteikts, zināms, dots.* No īstajiem vispārinātājiem jeb klasiskajiem pronomeniem šie vārdi atšķiras galvenokārt ar to, ka daļa no tiem ir atvasināti vārdi vai formas (*attiecīgs, noteikts, zināms, dots*), savukārt citi – nelokāmi (*kur, tur, še, šeit, šurp, turp, cik, tik*).

Tādējādi par vispārinātājiem var uzskatīt gan klasiskos vietniekvārdus, gan arī citas vārdiskās zīmes, kas izteic abstrahētus nojēgumus, kuri radušies, izzinot un atklājot resp. izsakot personas, priekšmetus un to attieksmes reālajā īstenībā, arī komunikācijas procesā. Vispārinātājiem piemīt t. s. pilnnozīmes vārdu, it īpaši substantīvu un adjektīvu, raksturs, kā arī pazīmes, kas tos tuvina deiktiskajām zīmēm. Un tieši šī būtības sarežģītība, daudzšķautnainība ir raksturīga vispārinātāju kā noteiktas vārdšķiras pazīme.